

kir b. Abdümenât'a karşı Zâtünekîf'teki savunma savaşına katılmış ve kazanılmasında önemli rol oynamıştı. Aynı şekilde hicretten sonra müslümanlarla müşrikler arasında çatışma çıktığı zaman Huzâa'nın birçok kolu, önceden Hâşimoğulları ile yaptığı bir dostluk anlaşması sebebiyle Hz. Peygamber'e yakın davranırken Mustalîk yine Kureyş'in tarafını tutmuştu.

Kureyş, bütün müttefiklerini harekete geçirerek Hendek Gazvesi için hazırlıklara giriştiğinde Benî Mustalîk reisi Hâris b. Ebû Dirâr, Müreysî suyu başında karargâh kurup müslümanlara karşı çevredeki kabileleri de kışkırtarak asker toplamaya başladı. Bu faaliyeti haber alan Hz. Peygamber, 2 Şâban 5 (27 Aralık 626) tarihinde otuzu süvari olmak üzere 700 kişilik bir orduyla Müreysî Gazvesi'ne çıktı. Onun büyük bir kuvvetle yaklaştığını öğrenen bazı kabileler düşman saflarından ayrılıp gittiler. İslâm ordusu Müreysî suyunun varlığında müşriklerin müslüman olmayı reddetmesi üzerine savaş başladı ve müslümanların zaferiyle sonuçlandı. On müşrik öldürüldü, geri kalanlar (600 veya 700) kişi esir alındı ve arasında 2000 deve ile 5000 koyunun da bulunduğu bol miktarda ganimet ele geçirildi. Bu sefer esnasında müslümanların düşman sanılarak yanlışlıkla öldürülen Hişâm b. Subâbe el-Kelbî'den başka kayıpları olmadı. Hz. Peygamber zaferden sonra Ebû Neml et-Tâî'yi müjde vermesi için Medine'ye gönderdi ve kendisi de 1 Ramazan 5 (24 Ocak 627) tarihinde Medine'ye döndü. Mustalîk (Müreysî) Gazvesi'nin Hendek Gazvesi'nden sonra vuku bulmuş olabileceği de ileri sürülmektedir (Sarıçam, s. 162-163).

Resûl-i Ekrem esirler arasında bulunan kabile reisi Hâris'in kızı Cüveyriye ile evlendi. Bu evlilik dolayısıyla ashabin esirleri karşılıksız serbest bırakması sonucunda başta Hâris b. Ebû Dirâr olmak üzere kabilenin hemen tamamı İslâm'a girdi. Bu

savaşa Abdullah b. Übey b. Selûl gibi çok sayıda münafık da katılmış, müslümanlar arasına fitne sokmak için bazı küçük anlaşmazlıkları tahrik etmiş, bu arada seferden dönerken Hz. Âişe'ye de iftirada bulunmuşlardı (bk. İFK HADİSESİ). Mustalîkoğulları, İslâm'a girmelerinin ardından bölgede birçok mescid inşa ettiler ve zekâtlarını muntazaman ödediler. Hz. Peygamber, 8 (629) veya 9 (630) yılında zekât tahsili için Velîd b. Ukbe b. Ebû Muayt'ı Benî Mustalîk'e göndermişti. Velîd kabileye yaklaştığı sırada silâhlı bir grubun üzerine doğru geldiğini görünce telâşa kapılarak hemen Medine'ye dönüp Resûl-i Ekrem'e Mustalîkoğulları'nın zekât vermeyi reddettiklerini ve kendisini öldürmek istediklerini söyledi. Hz. Peygamber durumu incelemek için Hâlid b. Velîd kumandasında askerî bir birlik görevlendirdi. Hâlid bölgeye yaklaştığında kabile arasına casuslar yolladı. Bunlar, namaz vakitlerinde kabile mensuplarının ezan okuyup namaz kıldıklarını söyleyince Hâlid, Velîd b. Ukbe'nin verdiği haberin asılsız olduğunu anladı. Diğer bir rivayete göre ise Mustalîkoğulları, Resûl-i Ekrem'in kendilerine karşı askerî bir birlik hazırladığını öğrendiklerinde Medine'ye Hâris b. Ebû Dirâr başkanlığında bir heyet göndermişler. Heyet Resûlullah'a durumu açıklarken, "Ey iman edenler! Eğer fâsıkın biri size bir haber getirirse onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bilmeden insanları incitir de sonra yaptığınıza pişman olursunuz" meâlindeki âyet (el-Hucurât 49/6) nâzil olmuştur. Kaynaklarda daha sonraki dönemleri hakkında herhangi bir bilgi verilmeyen Mustalîk mensubu olduğu Huzâa ile birlikte mütalaa etmek gerekir.

BİBLİYOGRAFYA :

Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhtâ*, "şîk" md.; Bu-hârî, "İtk", 13, "Meğâzî", 32; İbn İshak, *es-Sîre*, s. 245; Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, 404-413; III, 980-981; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I-II, 373; III-IV, 289-290, 294-296; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 63-64; VIII, 116-

118; İbn Habîb, *el-Münemmak*, s. 115, 172, 195, 229; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 108, 139, 319, 616; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), II, 593-594, 604-610; İbn Düreyd, *el-İştikâk*, s. 297, 476; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 239, 467-468; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, Beyrut 1405/1984, s. 76; W. Montgomery Watt, *Mahomet à Médine* (trc. S. M. Guillemin - F. Vaudou), Paris 1959, s. 102, 104-105; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, IV, 30-32, 35, 266, 441, 478; VII, 377; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 263-264, 303, 488, 491-492, 704; Keh-hâle, *Mu'cemü kabâ'ilü'l-'Arab*, Beyrut 1402/1982, III, 1104-1105; İbrahim Sarıçam, *H. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara 2001, s. 162-165; Elşad Mahmudov, *Sebepler ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamberin Savaşları* (doktora tezi, 2005), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 263-267; Abdülvehhâb M. Ali el-Advânî, "el-Gazavâtü'n-nebeviyye senevâtühe'l-hicriyye ve şühûruhe'l-kameriyye", *el-Mevrid*, IX/4, Bağdad 1401/1980, s. 542; F. Krenkow, "Huzâ'a", *İA*, V/1, s. 622-624; Mehîm Fehîmî, "Benî Mustalîk", *Dânişnâme i Cihân-ı İslâm*, Tahran 1377/1999, IV, 480-481.

AHMET ÖNKAL

MUSUL

(الموصل)

Irak'ta tarihî bir şehir.

Ortaçağ'da el-Cezîre bölgesinin doğu kısmını meydana getiren Diyâri-nebia'nın bir dönemde merkezi olan Musul, Dicle nehrinin batı (sağ) kıyısında kurulmuştur. Arapça **vasl** (ulaşmak, kavuşmak) kökünden türetilen ve Musul'un aslı olan "kavşak" anlamındaki Mevsil adının şehre verilmesi, kurulduğu devirde çeşitli kervan yollarının veya o kesimde Dicle ile bazı kollarının birleşmesi sebebine bağlanmaktadır (Yâkût, V, 258). Makdisî, şehrin eskiden Havlân diye tanındığını ve Araplar'ın burayı imar edip bir ordugâh-şehir haline getirdikten sonra adını Mevsil'e çevirdiklerini (*Ahşenü't-tekkâsim*, s. 138-139), Yâkût el-Hamevî ise Hamza el-İsfahânî'den naklen şehrin Sâsânîler zamanındaki adının Neverdeşir olduğunu ve buranın el-Cezîre ile Irak'ı, Dicle ile Fırat'ı ve Sincâr ile Hadîse'yi birbirine bağladığı veya Mevsil adlı bir hükümdar tarafından kurulduğu için bu adla anıldığını (*Mu'cemü'l-büldân*, V, 258-259) kaydeder. Şehrin tesis tarihi ve Eskiçağ'da mevcut olup olmadığı hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. İran kaynakları, Sâsânî hükümdarlarından II. Hüsrev veya onun bir valisi tarafından kurulduğunu ileri sürer. Ancak yaygın kanaate göre II. yüzyılda bugünkü Musul'un yerinde bir hristiyan kolonisi mevcuttu ve burası eski Asur İmparatorluğu'nun başşehir olan Nineva'nın karşısında bulunuyordu. Bu koloni daha sonra Bizanslılar'ın Asur Piskoposluğu-

XX. yüzyılın başlarında Musul'u gösteren bir fotoğraf (İÜ Ktp., Albüm, nr. 90487)

MUSUL

nun merkezi olmuş ve İslâm fethine kadar hristiyan kimliğini korumuştur.

Musul, 20 (641) yılında Utbe b. Ferkad es-Sülemî veya 16'da (637) Rebî b. Efkel el-Anzî tarafından fethedildi. Hz. Ömer, fâtihi kumandan Utbe b. Ferkad veya Rebî b. Efkel'i vali tayin ettiği şehre Araplar'ı yerleştirerek burayı bir garnizon - şehir haline getirdi ve ortasına büyük bir cami yaptırdı (Belâzürî, s. 327; İbnü'l-Fakih, s. 123-124). Hz. Osman da Musul'a Ezd, Kinde, Tay, Abdülkays kabilelerine mensup 4000 kişi iskân etti ve buraya Arfece b. Herseme'yi vali olarak gönderdi. Emevîler devrinde genellikle halife oğullarının tayin edildiği en önemli valiliklerden biri olan Musul'a Abdullah b. Zübeyr de Muhammed b. Eş'as'ı vali yaptı. Musul son Emevî halifesi II. Mervân zamanında genişletilerek imar edildi ve el-Cezîre'nin merkezi haline getirildi. Abbâsîler'in de çok önem verdikleri ve çeşitli yerleşim birimleriyle beraber Azerbaycan sınırına kadar uzanan toprakların tamamını bağladıkları Musul'da özellikle Halife Mutevekkil - Alellah'ın ölümünden (247/861) sonra bir taraftan Kürt isyanları çoğalırken bir taraftan da Hâricîler kargaşa başlatıp yönetimi ele geçirdiler. Halifelerin tayin ettiği, aralarında Türk kumandanlarının da bulunduğu valiler karışıklıkları sona erdi-remediler.

293-294 (906-907) yıllarında Halife Müktefi - Billâh'ın Musul'da Kürtler'in çıkardığı isyan ve karışıklıklara nihayet vermek üzere görevlendirdiği Benî Tağlib'e mensup Hamdânî emirleri Kürtler'le Hâricîler'i itaat altına almayı başardılar ve önce Abbâsîler'in valileri sıfatıyla, 317 (929) yılından itibaren de bağımsızlıklarını ilân ederek şehre hâkim oldular. Hamdânî hâkimiyeti 380'de (990) sona erdi. Dahhâk b. Kays liderliğinde gelişen Sufriyye 100.000'i aşan mensubu ile Kûfe'de etkinlik kazandı ve önce Musul'a, ardından Nusaybin'e yürüdü. Mehdi - Billâh döneminde Yâsin el-Mevsîli et-Temîmî Musul'da ayaklandı. Şehir halkının desteklediği Hamza b. Mâlik el-Huzâî'nin isyanı da bastırıldı. Bu tarihte Ukaylîler Musul'u ele geçirip altı yıl Büveyhîler'e tâbi olarak hüküm sürdüler. Şehir 373'te (984) Mervânîler'in kurucusu Bâz'ın hâkimiyetine girdi. Ukaylîler daha sonra kendi hânedanlarını kurup Musul'da hüküm sürdüler. Abbâsî halifeleriyle yakın ilişki içinde bulunan Ukaylîler zaman zaman Fâtîmîler'e yaklaşmış, hatta bazan Fâtîmî halifesi adına hutbe okutmuşlardır. 448'de (1056) Musul Irak'la beraber Selçuklular'ın eline geçtiyse de bir yıl son-

ra Büveyhî kumandanı Besâsîrî şehri zaptetti; ancak Selçuklular şehri aynı yıl geri aldılar ve dört yıl daha ellerinde tuttular. 453'te (1061) tekrar Ukaylîler'in hâkimiyetine giren Musul 477'de (1084) Selçuklu ordusu tarafından ele geçirildi, fakat Sultan Melikşah şehri tekrar Ukaylî Emîri Müslim b. Kureş'in idaresine verdi. Musul, Selçuklu Emîri Kûrboğa'nın zaptına kadar (Zilkade 489 / Kasım 1096) Ukaylîler'in elinde kaldı. I. Kılıçarslan, Musul ileri gelenlerinin daveti üzerine şehre girdi ve Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar adına okunmakta olan hutbeye son verdi (500/1107). Ancak Musul Valisi Çavlı ile yaptığı savaşta mağlûp oldu ve Habur nehrini geçerken boğuldu. Muhammed Tapar'ın 502'de (1108) Çavlı'nın yerine Musul valiliğine gönderdiği Mevdûd b. Altuntegin sultanın emriyle Haçlılar'a ilk defa karşı koyan emir oldu. 521 (1127) yılında Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın, oğluna atabeg tayin ettiği İmâdûddin Zengî'ye Musul'u iktâ etmesiyle burada Musul Atabegliği (Zengîler) denilen devletin temelleri atıldı.

Atabeg İzzeddin I. Mes'ûd, Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Musul'u ikinci defa kuşatması üzerine onun adına hutbe okutup sikke bastırmak zorunda kaldı (9 Zilhicce 581 / 3 Mart 1186). Böylece tâbi devlet haline gelen Zengîler, Haçlılar'a karşı cihad ilân eden Selâhaddin'e yardımcı kuvvetler göndererek Hittîn zaferine ve Kudûs'un fethine büyük katkıda bulundular. Musul Atabegi I. Nûreddin Zengî Arslanşah'ın âzâtlısı iken Musul'un en yetkili kişisi durumuna gelen Bedreddin Lü'lü', son Zengî atabeginin ölümüyle halife tarafından sultan ilân edildi (Rebîülevvel 631 / Aralık 1233). Lü'lü', bağımsız bir hükümdar olarak devletin sınırlarını Habur ırmağına kadar genişlettiyse de Moğollar'ın Bağdat'ı zaptının ardından Hülâgû'nun huzuruna çıkıp bağlılığını arzetti, böylece Musul'u Moğol tahribinden kurtardı. Ancak ölümünden sonra yerine geçen oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmâil, Hülâgû'ya karşı Memlûk Sultanı Baybars'ın yanında yer alınca Musul Moğol tahribatına mâruz kaldı (660/1262). Kendisi de Hülâgû'nun huzuruna götürülerek öldürüldü. Böylece bağımsız devlet olmaktan çıkan Musul sırasıyla İlhanlı, Celâyirli, Timurlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî dönemlerinden sonra 923 (1517) yılında Osmanlı hâkimiyetine girdi.

Musul, eski seyyah ve coğrafyacıların sık sık ziyaret ettikleri ve kitaplarında geniş yer verdikleri şehirlerden biridir. Çocukluk ve gençlik döneminin bir kısmını Musul'da

geçiren İbn Havkal önceleri burada fazla ağaç bulunmadığını, Hamdânîler'in diktiği meyve ağaçlarıyla güzel bahçeler oluştuğunu, üzüm ve diğer meyvelerin çoğaldığını, şehrin geniş bir alanı kapsadığını, çok sayıda köyleriyle meralarının bulunduğunu söyler (*Şûretü'l-arz*, s. 214-218). Makdisî de Musul'un binaları güzel, havası hoş, suyu temiz büyük bir şehir olduğunu kaydeder. Zübeyde nehri kıyısındaki Murabbaa Kalesi'nden, çoğunun üzeri kapalı çarşılarından, özellikle bunlardan sur içindeki Sûkulerbiâ'dan bahseder ve Kasrülhalife adlı sarayın şehre yarım fersah mesafede eski Nineva yakınlarında bulunduğunu belirtir (*Ahşenü't-tekâsim*, s. 138). İbnü'l-Fakih şehri her yönüyle övdükten sonra burada bir yıl kalanın gücünün artacağını söyler (*Muhtasar*, s. 133). Yâkût el-Hamevî, Hadbâ adıyla da anılan Musul'un İslâm ülkelerinin en büyük ve en meşhur şehirlerinden biri, Irak'ın kapısı, Horasan'ın anaharı, Azerbaycan'ın güzergâhı ve doğunun kapısı sayılan Nişâbur'a, batının kapısı durumundaki Dimaşk'a gitmek için buradan geçmek gerektiğinden dünyanın üç büyük şehrinde biri kabul edildiğini kaydeder (*Mu'cemü'l-büldân*, II, 262; V, 258). Musul'u 580'de (1184) gören İbn Cübeyr de büyük ve müstahkem bir şehir olduğunu, bir kalesinin ve mescidler, hamamlar, hanlar ve çarşılarıyla ünlü geniş bir varoşunun bulunduğunu, tezyinat ve nakışlarıyla meşhur Dicle kıyısındaki Mucâhidüddin Camii'nden daha büyük ve güzel bir cami görmediğini, şehirdeki bîmâristan ve kapalı çarşının da Mucâhidüddin Camii gibi yine Mucâhidüddin Kaymaz tarafından yaptırıldığını, camilerden birinin Emevîler devrinden kaldığını, ayrıca şehirde en az altı medreseye rastladığını yazar (*er-Rihle*, s. 181-183). İbn Battûta benzer bilgiler verdikten sonra ayrıca halkın güzel ahlâklı insanlar olduğunu kaydeder (*er-Rihle*, s. 235-236).

Musul'daki camilerin en önemlileri Câmiu'l-Ümevî (Câmiu'l-atîk), Câmiu'n-Nûrî, Câmiu'l-Mucâhidî, Mescidü'l-Hallâl, Mescid-i İbrâhim el-Cerrâhî, Mescidü'r-Rahmânî, Mescid-i Eminüddin Yâkût, Mescid-i Mansûr el-Hallâc, Mescidü't-Türkmânî'dir. Musul medreselerinde taş ve mermer işçiliğiyle malzemeye uygun geometrik motifli tezyinata ağırlık verilmiştir. VII. (XIII.) yüzyılın ikinci yarısında mevcut olduğu bilinen yirmi sekiz medrese, on sekiz dârülhadis ve yirmi yedi ribâtın bazıları şunlardır: Nizâmiye Medresesi, el-Medresetü'l-Atabekiyye, Atika, el-Medresetü'l-Kemâliyye, el-Medresetü'z-Zeyniyye, el-Medre-

setü'l-İzziyye, el-Medresetü'n-Nûriyye, Medresetü'l-câmi'i'n-Nûrî, el-Medresetü'l-Yûsufiyye, el-Medresetü'l-Kâhiriyye, el-Medresetü'l-Mücâhidiyye, el-Medresetü'l-Alâiyye, Dârü'l-hadîsi'l-Muzafferîyye, Dârü'l-hadîsi'l-Muhâcîriyye, el-Medresetü'l-Muhâcîriyye, Ribât-ı Seyfeddin Gâzî, Ribât-ı İbn Şehrezûrî, Ribât-ı Mücâhidî. Şehirdeki çok sayıda türbe arasında Hz. Yûnus, Nebî Cîrcîs, İmam Yahyâ b. Kâsım ve Ali el-Hâdî türbeleri sayılabilir (Saîd ed-Dîvecî, *Târîhu'l-Mevşîl*, s. 359-362).

İslâm tarihinde ilk dârülilim Ebû'l-Kâsım Ca'fer b. Muhammed b. Hamdân el-Mevsîlî (ö. 323/935) tarafından Musul'da kurulmuştur (a.g.e., s. 192). Ortaçağ'da Musul'da Kur'an ilimlerinden tıp, matematik ve astronomiye kadar değişik ilim ve sanat dallarında temayüz eden ve Mevsîlî nisbesiyle anılan birçok âlim ve sanat-kâr yetişmiştir. Bunlardan bazıları şöylece sıralanabilir: Muhaddis Abdülazîz b. Hayyân b. Câbir, hadis âlimi Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, fakih Abdullah b. Mahmûd, fakih Abdürrahîm b. Muhammed, muhaddis Ömer b. Bedr, tarihçi Yezîd b. Muhammed el-Ezdî, Abbâsîler döneminin en tanınmış müşikişinas ve mugannîlerinden İbrâhîm el-Mevsîlî ile oğlu İshak el-Mevsîlî, muhaddis Ebû Bekir Sevâb b. Yezîd ve Muâfâ b. İmrân, ilk devir sûfîlerinden Abdullah b. Hubeyk ile Feth el-Mevsîlî el-Kebîr ve es-Sagîr, matematikçi ve astrolog Ali b. Ahmed el-İmrânî, göz hekimi Ammâr b. Ali, dil ve edebiyat âlimi İbn Cinnî, İbn Dânyâl, İbn Ebû Asrûn, kıraat âlimi Muhammed Şu'le el-Mevsîlî.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzûrî, *Fütûh* (Rıdvân), s. 327-328; İbnü'l-Fakîh, *Muhtaşaru Kitâbi'l-Büldân*, Beyrut 1408/1988, s. 29, 108, 113, 123-128, 133; *Ahbarü'd-devleti'l-Abbâsiyye* (nşr. Abdülazîz ed-Dûrî - Abdülcebbar el-Muttalibî), Beyrut 1971, s. 234, 236, 310, 319, 355-362, 395; Yezîd b. Muhammed el-Ezdî, *Târîhu'l-Mevşîl* (nşr. Ali Habîbe), Kahire 1387/1967, s. 60-67, 145, 155; İbn Havkal, *Kitâbü Şûreti'l-arz* (nşr. J. H. Kramers), Leiden 1967, s. 214-220; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim*, s. 138-139; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), V, 407-408; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 147; IX, 217; X, 170; İbn Cübeyr, *er-Rihle* (nşr. Abdülhamîd Ahmed Haneî), Mısır, ts., s. 181-184; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Cündî), II, 262; V, 258-260; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; a.mlf., *et-Târîhu'l-bâhîr fi'd-devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevşîl* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât), Kahire 1382/1963, bk. İndeks; İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dârü Sâdır), s. 235-236; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, bk. İndeks; Ahmed b. Hayyât el-Mevsîlî, *Tercemetü'l-evliyâ' fi'l-Mevşîlî'l-hadbâ'* (nşr. Saîd Dîvecî), Musul 1385/1966; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930, bk. İndeks; Saîd ed-Dîvecî, *Cevâmî'u'l-Mevşîl fi muhtelifi'l-uşûr*, Bağdad 1963; a.mlf., *Târîhu'l-Mevşîl*, Musul 1402/

1982; Hüseyin Emin, *Târîhu'l-İrâk fi'l-ahdi's-Selcûkî*, Bağdad 1385/1965, s. 58-67, 100-102, 108-109, 255-256; N. Elisseef, *Nûr ad-Din*, Damas 1967, I-III, bk. İndeks; Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, *el-İrâk fi'l-âşri'l-Büveyhî*, Kahire 1969, s. 42-44, 71-72, 81-83, 118-119, 130-137, 139, 142, 145, 168, 215, 236; Abd M. Sevâdî er-Rüveysîdî, *İmâretü'l-Mevşîl fi 'ahdi Bedridîn Lü'lü'*, Bağdad 1971, s. 4-8, 17-18, 24-29, 31-57, 65, 214, 242, 252-281; Zambaur, *Manuel*, s. 35-38; Hâşî' el-Muâzîdî, *Devletü Benî 'Ukayl fi'l-Mevşîl*, Bağdad 1975, s. 23, 48-51, 60-66, 67-78, 105, 149-180, 192, 201, 204, 317-494; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangî*, Erzurum 1978, bk. İndeks; Abdülmecûd Ahmed es-Selmân, *el-Mevşîl fi'l-ahdeyni'r-Râşidî ve'l-Ümevî*, Musul 1985, s. 26f.; Chase F. Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conquest the Transformation of Northern Mesopotamia*, Cambridge 2000, s. 63-89; E. Honigmann, "Musul", *İA*, VIII, 738-741; a.mlf. - [C. E. Bosworth], "al-Mawşîl", *EP* (İng.), VI, 899-901; *Dictionary of the Middle Ages* (ed. J. R. Strayer), New York 1989, VIII, 500-501.

SÂMÎ ES-SAKKÂR

Osmanlılar Dönemi. Musul'un Osmanlı idaresine girişi, Yavuz Sultan Selim'in Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini ele geçirdiği yıllara rastlar. Özellikle 923'te (1517) Mardin'in alınmasından sonra Musul'un da içinde bulunduğu pek çok yerde hâkimiyet kurulmuştur. Musul bu sırada Safevî beylerinden Ahmed Bey Afşar'ın elindeydi. Diyarbekir beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa, Cizre hâkimi Bedir Bey'in de desteğiyle 923 Rebûlevvelinde (Nisan 1517) Musul'u Ahmed Bey Afşar'ın elinden alarak Osmanlı topraklarına kattı (Hoca Sâdeddin, I, 321). Kanûnî Sultan Süleyman'ın İrakeyn seferi sırasında stratejik açıdan önemi artan Musul'da bu dönemde kuvvetli bir askerî istihkâm bulunuyordu. Şehir bundan sonra bilhassa XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı-İran mücadelesine sahne oldu.

Bağdat ümerâsından Bekir Subaşı'nın 1033'te (1623-24) isyan ederek Bağdat'ı ele geçirmesiyle başlayan olaylardan Musul da etkilendi. Safevî Hükümdarı Şah Abbas, bu vesileyle Bağdat'a gelip burayı zaptettikten sonra kumandanlarından Karçakay Han'ı kuvvetleriyle Musul ve Kerkük üzerine gönderdi. Musul Valisi Çerkez Ahmed Paşa birkaç gün şehri savunduysa da başarılı olamadı. Kerkük gibi Musul da İran hâkimiyetine geçti, valiliğine de Kâsım Han tayin edildi. Ancak bu hâkimiyet uzun sürmedi. Diyarbekir'den Bağdat üzerine yürüyen Hâfız Ahmed Paşa'nın ordusundaki 500 kişilik öncü kuvvete kumanda eden Sipahî Küçük Ahmed, Musul önünde görününce Kâsım Han şehri terk edip Bağdat'a çekildi. Fakat Şah Abbas'ın karşı ha-

rekâtıyla şehir tekrar Safevîler'in eline geçti (1033/1624). Safevîler bu defa da Musul'u uzun süre hâkimiyetleri altında tutamadı. IV. Murad, 1035'te (1625) Vezîrî-âzam ve Serdârekrem Hâfız Ahmed Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetlerini Bağdat'a sevketti. Ordu Diyarbekir civarında iken 10.000 İran taraftarının Altınköprü mevkiinde toplandığı haberi gelince Karaman Beylerbeyi Çerkez Hasan kumandasında 4000 kişilik öncü kuvvet bunları Kerkük'e kadar kovalayarak Kerkük de dahil bölgeyi kontrol altına aldı.

1039'da (1629) Bağdat üzerine gönderilen Sadrazam Boşnak Hüsrev Paşa, Musul'a gelerek şiddetli yağışlar yüzünden uzun süre burada kaldı ve bu sırada Musul Kalesi'ni takviye etti. Bağdat kuşatması için getirilen topları ve diğer malzemeyi buraya yerleştirdi. Başarısız Bağdat kuşatmasının ardından Hüsrev Paşa, emrindeki kuvvetlerle 7 Cemâziyelevvel 1040'ta (12 Aralık 1630) Musul'a döndü, 18 Cemâziyelâhir'e kadar (22 Ocak 1631) şehirde kaldı. IV. Murad, bizzat ordunun başında çıktığı Bağdat seferi sırasında 28 Cemâziyelâhir 1048'de (6 Kasım 1638) Musul'a ulaştı. Burada bir hafta kadar kaldı, topların bir kısmını ve cephaneyi nehir yoluyla Bağdat'a sevkettirdi. Bağdat'ı zaptettikten sonra dönüşte yine Musul'a uğradı (Ramazan 1048 / Ocak 1639).

Musul XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar nisbeten sakin bir dönem geçirdi. Ancak bu dönemde başlayan Osmanlı-Safevî mücadelesi Musul'u da etkiledi. Şah II. Tahmasb veziri Nergis Han'ı Musul üzerine gönderdi. Fakat şiddetli direniş karşısında Safevîler geri çekildi (1145/1733). Şâban 1156'da (Ekim 1743) Nâdir Şah ansızın Irak topraklarına saldırdı. Kerkük ve Erbil'i işgal edip Musul müftüsüne mektup göndererek şehrin kan dökülmeden teslimini istedi. İsteği yerine getirilmeyince şehrin etrafında on iki tabya ile birtakım metrisler yaptırdı. Karargâhını şehrin önüne nakledip 390 toptan oluşan on dört batarya ile şehri ve kaleyi top ateşine tuttu. Nâdir Şah'ın on iki hücumundan en şiddetlisi 15 Şâban'da (4 Ekim 1743) oldu. Buna rağmen çetin bir direnişle karşılaşınca ertesi gün kuşatmayı kaldırdı. Musul'a yönelik son İran saldırısı 1191'de (1777) gerçekleşti. Kerim Han Zend'in kumandanlarından Sine hâkimi Hüsrev Han Musul civarına geldiyse de Musul Valisi Hasan Paşa tarafından bozguna uğratıldı. Bu olayın ardından Musul bölgesinde başka bir çarpışmaya rastlanmaz. Öte yandan Musul'da halk ile idareciler arasında bazı